

כל מקום שבו דרכה כף רגלנו

חמישה אתרים ארכיאולוגיים קטנים בצורה ייחודית של כף רגל עוררו את סקרנותו של הארכיאולוג פרופ' אדם זרטל ושוככים אור על ההיסטוריה של תקופת המקרא ■ הממצאים במקום מעידים כי מדובר באתרי כינוס ופולחן בני כ-3,200 שנה, מהתקופה שלאחר חזרת השבטים הישראליים ממצרים לכנען ■ זרטל, שחוקר את האזור יותר מ-30 שנה, מאמין שמדובר במקומות שבהם התקיימו טקסים דתיים וכינוסים חברתיים בתקופת המעבר בין הנדודים במדבר להתיישבות הקבע ■ הטקסים שהתקיימו באתרים אלה קיבעו גם, אולי, את המונח "עלייה לרגל"

"תג' שמקורה במילה 'חוג', לחג היה עיקרון עתיק של הקפה או סיבוב. סובבים סביב משהו. התנ"ך מכיל מובאות רבות של הקפות החל מיהושע במלחמת יריחו דרך 'סובו ציון והקיפוה', ועד למנהג ההקפות בימינו בשמחת תורה. מכאן גם התאג' המר סלמי וההקפות סביב הכעבה. החצר הפנימית וחדות לא פחות: שטח רבוע, סגור בקירות שגובהו כמטר, ללא פתח. גם פה הקירות לא נועדו לביצור הגנה אלא כנראה לתחום בין פנים לחוץ. בתוך החצר לא נמצא רב, אבל עמר בה משהו, כנראה מיטלטל, שעוב את המקום בתום הטקס. המעניין הוא שזרטל מצא חמישה אתרים בצורה של כף רגל: שלושה באזור שבין ארגמן לטרטבה, אחד בקבר תרצה ואחר ברד עיבל. האתר ממערב למושב פית מוקף כולו ב'דרך' התהלוכות". מר קודה פה?

שחל קדום

ברור שהמפתח להבנת האתר נמצא בסמליות של צורתו. זרטל וצוותו עסקו בפענוח התעלומה זמן רב, עד שמצאו כיוון אפשרי מאוד להסבר. הם פנו למצב רים, המקום שממנו הגיעו, לפי המקרא, השבטים. הספרות המצרית הקדומה עשירה בסמלי שלטון בצורת כף רגל או סגרי, שבאמצעותם הדרך המלך המצרי על נתיניו או אריביו, ובכך שולט בהם. הביטוי הקדום מאוד "זיות לרגליו" של מישוה, פירושו בעי לוח עליו. כבר החל מהאלף השלישי לפנה"ס מקבל המונח משמעות פוליטית ושלטונית. קברו של תות ענח' אמון מהצאה ה-14 לפני הס' פירד סיפק ממצאים רבים. בין השאר אפשר לראות את סגרי' המלך, שעל חלקם הפנימי צוירו שבויים בני עמים שונים ביחד עם "מישע הקשתות", המסמנת

רמה שטוחה מתחת למדרון סלעים גבוה. אלא אם מניחים שמדובר באתר פולחן דתי, ואם כן, יש לברוק מה המשמעות הסמלית של כף הרגל. המדרון הסלעי מכיל מעין "ספסלים" טבעיים ויכול להכיל אלפי צופים המתבוננים ב"כף הרגל", מעין פרוטוריאטרום שהתקף של עבר הירדן - הדי הגלעי' והרי מואב, מעבר יבוק וגשר ארם - משמש לו תפאורה. סביר להניח שמדובר באתר כינוס. אתרי כינוס דתיים נפוצים בעולם בתרבויות שונות. אפילו אצל לנו, חישוב למשל על ההילולה במידוון, או על אתרי כינוס בהודו וכדומה. אבל מדוע כף רגל?

חמישה רגלים

החירה מתעצמת כשברקים את מתחמי המשנה באתר: ה"עקב", "כף הרגל" הקרמית ומתחם רבוע ביניהם ("החצר הפנימית"). באזור כף הרגל הקרמית נמצאה כמה עגולה, 7.5 מטרים קוטר, ולידה עצמות בהמות כשורת לא חרוכות כפי שמצאיים ליד מוזב חות. לא מדובר במגיל משום שאין שם מפולת אב נים. בני המתחם לא השתמשו במדרון הסלעי כקיר אלא בנו קיר מפריד, כחצי מטר גובהו, בין המתחם למדרון. מסתבר שביקשו להפריד בין פנים האתר לשטח שמחוץ לו, כנראה בין קודש לחול. "עקב הרגל" מוקף משלושת צדדיו החיצוניים בדרך מרוצפת שרוחבה כ-2.5 מטרים, כנראה לצד רך תהלוכה שהקיפה את העקב. גם הכניסה לאתר מרומת על תהלוכה, כי מדובר בכניסה ברוחב של 7.5 מטרים - רוחב של כמה אנשים שהולכים זה לצד זה. דרך התהלוכה מוכרת מאתרים דתיים נוספים בעולם, למשל הדרך לפירמידות במצרים. ההקפה אף היא מנהג דתי עתיק, שימו לב למילה

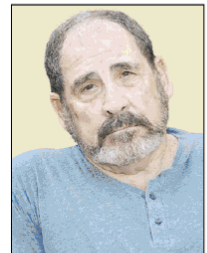
דרור אידר

הירדן התירה לי זמן להתכונן לחזרה במנחת הזמן 3,200 שנים אחורה, אל ראשית התנחלות שבטי ישראל, ממש לאחר שחצו את הירדן באזור גשר ארם היום.

יותר מ-30 שנה סוקר הארכיאולוג פרופ' אדם זרטל את אזור הנחלה המקראית של שבטי מנשה ואפרים, מעמק יזרעאל בצפון ועד קו הירדן "א ברדום. מטר אחר מטר הוא מדרה על קביו שקיבל לאורך פצ"י עה קשה במלחמת יום הכיפורים. עד כה גילה יותר מ-1,500 יישובים, כ-85 אחוזים מהם חרשים לגמרי למדע: 450 מהם מתוארכים לתקופת הברזל הק דומה - החל מהמאות ה-13 וה-12 לפני הספירה, עם כניסתם של השבטים הקדומים לכנען.

קשה להפריד בחשיבות הגילויים הללו. הם משי גים את תפיסת ההיסטוריה של תקופת המקרא ואת הבנתו כאשר לראשית ישראל ודתו. המחלף שזרטל עושה בכל גילוייו המדהימים שונה מהרגיל: הוא הולך מהריאליה הגיאוגרפית והטופוגרפית למקרא, שם הוא מחפש תובנות והארות לממצאים בשטח. באחר הימים גילו וצוותו ליד מושב ארגמן אתר מודר בצורתו ובממצאו. האתר, 14 דונם שטחו, נראה להם בתחילה בצורה של סגרי ושנים מאוחר יותר, כשהחלו לחפור באתר וניקו אותו, התברר שה בנים הקדומים שיו לאתר צורה מוזיקת של כף רגל, כולל אצבעות רגליים ועצם בולטת בצד.

החיסים שנמצאו בתשתית המתחם הצביעו על תקופת הברזל הראשונה, כלומר סוף המאה ה-13 הראשית המאה ה-12 לפני הספירה. רוב החיסים היו ממוסגרים "ישראלי", שכלל גרוא שיש את השבטים הישראליים בראשית התנחלותם ממערב לירדן. האבנים שתחמו את האתר המורח נותרו בגובהן המקורי הנמוך. לא מדובר בביצורים וגם לא במכ לזאת צאן. המקום גדול מאוד בהשוואה למכללות צאן שנתגלו מאותה תקופה. היעדר המבנים בתוך המתחם, והגדרות החיסות של חרשים ועצמות בעלי חיים מלמדים שהמקום לא שימש למגורים. ובעני קר צורתו - לא ישרה או רבועה, אלא כף רגל. זוהי תופעה ייחודית בכל האזור. אין למצוא כרוגנתה באותה תקופה בשום מקום במזרח. גם מבחינה טופוגרפית אין הגיון במתחם כזה -

הולך מהריאליה הגיאוגרפית והטופוגרפית למקרא פרופ' אדם זרטל צילום: יצחק בריר

זרטל מניח שעם הכניסה לכנען הוחלט בהנהגה של האוכלוסייה החדשה, לעצב את אתרי הפולחן כך שיבטאו את הבנלות והשליטה על הארץ. יש כאן ביטוי מקורי עמוק של קבוצה אתנית הנבדלת מזו הכנענית, עניין הרוחה את הניסיונות לאתר את ההתגבשות היתית לאומית של השבטים

כף הרצל שימנה את נוכחותו של האל על הארץ ונצטום אודו של האזור באבנו צילומים: חן בארי, משע וייבנר, חן גפני

מוסכם. כאן נפגשו נערים ונערות, בוצעו שידוכים, נרקמו קשרים חברתיים והתנהל מסחר. עבודת הבנייה הרבה ותחוקת האחרים האלה לא יכלו להיות פרויקט של משפחה או אפילו חמולה, אלא של קולקטיב רחב. התגליות הללו מצטרפות לתגליות נוספות של ורטל, המחוקקת את התפיסה המקראית של ארגון חברתי ומנהיגות במאה ה-12 לפני הספירה. נדרש קהל רב כדי להקים ולתחזק וק לאורך זמן מפעלים כאלה. הרבך החברתי של הקהילות הללו היה, בראש ובראשונה, אתרי הפולחן שלהן. נוסף לכך את הארכיטקטורה המשותפת של המתחמים והחרסים הוהים, ונקבל מושג על ראשיתו של ישראל כעם.

עיצוב האתר נבע מאיריאולוגיה רתית שביטאה רעיון. כף הרצל קשורה ישירות לתפיסת העולם שבי ספרי דברים ויהושע, ולפיה מרדך כף הרצל מבטא בעלות על הארץ החרשה. גם אם מקור התפיסה הזאת היה במצרים, שם הופיע הרבך בביטויים ספי רתיים ואמנותיים, אבל לא בצורת אתר, ובוודאי לא אתר רתי.

ורטל מניח שעם הכניסה לכנען החלטה, בתנהגה הרתית והפוליטית של האוכלוסייה החרשה, לעצב את אתרי הפולחן כך שיבטאו את הבעלות ההשליטה על הארץ החרשה. יש כאן ביטוי מקורי עמוק של קבוצה אתנית הגברלת מזו הכנענית, עניין הרוחה בכיורו את הניסיונות לאחד את ההתנגשות הרתית לאומית של השבטים החרשים ולקשור אותה לכני ענים. בעיקר מוכיחות התגליות הללו של ראשית ישראל את הבסיס ההיסטורי הקדום של המקרא. כניסת שבטי ישראל היתה, ככל הנראה, באזור הזה של גשר אדם, קרוב מאוד לאתר "כף הרצל" ליד ארגמן. זאת נחלת מנשה, וכאן היתה ה"ירושלים" הראשונה שלנו. לאחד מכן עובר המרכז הרומה ותר אל שילה בנהלת אפרים. עם חורבן שילה עובר המרכז ליהודה ולירושלים. אפשר לומר שהעם המשך נברורים מאות שנים נוספות עד למלכות הקבע בירושלים.

בזמן הטיפוס על המדרון, כשאני מנסה לעקוב אחר ורטל העולה עם כביו בוריות מאבן לאבן, אני תוהה איתו אם יש משמעות לעובדה שהוא שנפנע קשה בגליו במלהמה, הולך רוב ימיו ברגל וחקר את ראשית ישראל ולבסוף גם מוצא אתר בצורת כף רגל. אבל ורטל הוא ארכיאולוג, לא ררשן. ■

המונח "עלייה לרגל" שאינו נוכי במקרא, אינו נודר. ורטל מציע לתלות את המונח הזה עם הפסוק "לא יחמוד איש את ארצך בעלותך לנאות את פני ה' אלוהיך, שלוש פעמים בשנה". אפשר ש"העלייה לראות את פני ה'" וחברה בתקופה כלשהי אל המושג "רגל" (חג, מועד), וכך נוצרה "העלייה לרגל". במשך אלפי שנים לא הובן ממש הקשר שבין "חג" ל"רגל". התגליות הללו מסבירות שה"חג" (שאף הוא קשור להקמת) מתרחש "ברגל", כלומר ממש בתוך מתחם כף הרצל, הוא גם הגלגל המקראי. ורטל אינו מוזהא אותו עם מקום מסוים אלא כסוג של אתר - מתנה, עיגול של אבנים, מקום התכנסות ופולחן בתקופת הברזל.

אמרנו קודם שבחצי הפנימית הסגורה שבתוך הרצל היה כנראה משהו מיטלטל. אפשר להוסיף השערה נועזת: מידות החצי הפנימית תואמות פחות או יותר את מידותיו של המשכן המקראי, שליווה את שבטי ישראל במשך מאות שנים עד להקמת המקדש בירושלים. המשכן היה, כידוע, מקדש נודד, וייתכן שלכאן היו מביאים אותו בזמן החג, המוהנים היו מוחלכים סביב העקב של המתחם והקהל הרב היה צופה מהמדרון על המתרחש ומשתתף בטקס.

כך השתרש המונח "רגל" כטרמינולוגיה העברית הקדומה והפך לשם נרדף לחג ומועד, אולם המקור הזה לא היה ידוע עד שנתגלו הארתיים בבקעה, כלומר התגלתה ה"ראייה" של תחילת הפולחן המקראי. מכאן מסביר ורטל גם את המושג "עלות לרגל" (ולא "ברגל"). ער כה המובן היה "עלות בתג למקום קודש. כעת מתברר המונח כהגזע אלא מתחמי "כף הרצל". האנשים היו עולים "אל הרצל" פשוט טו כמשמעו כדי לעבור את אלוהיהם. כך נשתגר הביטוי. עם השנים נשכח מקורו. אגב, המתחם ליד ארגמן אכן נמצא במקום גבוה מעל נחל חרפה. כך הוא נשתמר, משום שהשיטפונות לא גזעו בו. כרי להגיע אליו, יש לעלות.

אירגון חברתי עתיק

מתחם "כף הרצל" היה מרוצף, כנראה, בחלקו או ברובו, ובנייתו מעידה על קהילה מאורגנת עם מנהיגות בעלת איריאולוגיה שכלכלתה ואורח חייה היו נורדיים בשלב זה. המקום שימש לטקסים רתיים, לתפילות וגם לאירועים חברתיים - זו היתה חברת נורדיים בשלבים ראשונים של מעבר להתיישבות קבע. בחברה כזאת נפגשים את לזמן מה במקום

את הארצות הודות. כשהמלך צעד עם סגוליו, דאך רדך על ארבינו ועל הארצות הודות, ובכך ביטא את שלטונו עליהם. ציורים דומים נמצאים גם על הודם הרגליים של השליט המצרי. בתרבויות רבות נוספות שימשה כף הרצל תן סמל לקיום האנושי, שכן העקבת הם הסימן היחיד שהארם משיא אחריו ולכן תן ביטוי ל"אני" שלו, והן סמל לרגלי האלוהות.

כמו רעיונות נוספים, נראה שהשבטים הישראליים אימצו את רעיון כף הרצל ושיכללו אותו. בתנ"ך יש לכף הרצל משמעות רבה. אפשר לחלק אותה לארבע קבוצות: בעלות על טריטוריה, קשר בין העם לארץ ישראל באמצעות כף הרצל, הבנעת הארביים על ידי כף הרצל, דיטוי המקדש לכפות רגליו של האל.

הקבוצה הרביעית היא החשובה ביותר, שכן היא מסבירה מדוע בחרו בכף הרצל כסמל לאומי רתי - משום שזו כף רגלו של האל, רהינו, נוכחותו של האלוהים על הארץ. השבטים הישראליים הוציאו את הודון ומתחילים להתנהל ככנען, וכף הרצל מבטאת את בעלותם על הטריטוריה החרשה וגיבצונם על ארבייהם. הסמל נלקח ישירות מהעולם הדיחני המצרי, אך במקור המקראי הוא מתפתח ומשנה את צורתו. במצרים סימן מרדך הרצל בעלות ושליטה בלבד, ואילו במקרא הישראלי מקבלת הבעלות ערך אלוהי מקודש - נוכחות האל בעולם באמצעות הנחת כפות רגליו על הארץ היא זו המבדת בין העם לארצו.

מה בין חג לרגל?

הייתה של אתר "כף הרצל" כאתרי הפולחן הקדור מים ביותר של הישראליים עשוי להסביר כמה מונחים שער כה לא התקשרו לשום ריאליה. המונח "שלוש רגלים" משמעו על פי רוב חג או מועד. לעומת זאת